

Piotr Rachwał, *Ruch naturalny ludności rzymskokatolickiej w Lubelskiem w świetle rejestracji metrykalnej z lat 1582–1900*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2019, ss. 1272

Badania dotyczące ruchu naturalnego mają różną historię w Europie. Przybierają też różne formy w zależności od autorów. Prowadzą je zarówno badacze amatorzy jak też wyspecjalizowane uniwersyteckie zespoły badawcze. Przyznać także należy, że badania te w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych wyprzedzają Polskę pod względem metod badawczych i ogólnego zainteresowania tematem. Duże sukcesy w dziedzinie demografii odnosili Anglicy i Amerykanie¹, swój

wkład w opracowywanie metod badawczych wnieśli także Francuzi. Analizowanie społeczeństwa jest często powiązane z genealogią i jako takie cieszy się dużą popularnością w Niemczech oraz rosnącą w Polsce².

Metryka kościelna jako zapis religijny, następnie państwowy, odgrywała i odgrywa cenną rolę w badaniach socjologicznych i demograficznych. Stanowi bowiem niejednokrotnie jedyną podstawę wiedzy o najniższych warstwach społeczeństwa, szczególnie przed epoką upowszechnienia umiejętności czytania i pisania. Wraz z rozwojem form państwowych formularzy metryk oraz wzmożonymi naciskami władz kościelnych na duchownych spisujących metryki, zapisy zawarte w księgach metrykalnych stawały się coraz bardziej dokładne, zawierając większą liczbę informacji, będąc przy tym coraz rzetelniej spisywane i przechowywane. Metryki kościelne są dobrym źródłem wiedzy demograficznej i statystycznej dla badacza historii. Zawierają informację o ludności zamieszkującej daną parafię oraz przedstawiają powiązania genealogiczne. Ukazują też rozwarstwienie społeczne oraz zwyczaje mające z nim związek (np. dobór rodziców chrzestnych czy dobór małżonków w ramach określonych stanów).

Publikacja przedstawia bowiem nietypowy obraz demografii regionu powiatu lubelskiego. Całość jest efektem pracochłonnych badań, które zostały przedstawione w jednym volumenie. Dopowiedzieć trzeba, że praca jest wynikiem

¹ Ronald Lee, profesor Uniwersytetu Kalifornijskiego w Berkeley, opracował w 1970 r. skuteczną metodę projekcji odwróconej, przełomową dla badań statystycznych. Umożliwiła ona odtworzenie wieku ludności i innych danych statystycznych w okresach dla których nie dysponowano żadnymi lub nie w pełni wiarygodnymi informacjami. W późniejszych latach metodę opracowaną przez R. Lee analizowali badacze francuscy i włoscy. Zob. D. Bród, P. Rachwał, P. Strzelecki, *Projekcja odwrócona (inverse projection) jako narzędzie wspomagające poznanie przeszłości demograficznej*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 2016, t. 38, nr 4, s. 89–118.

² O wzroście zainteresowania demografią i genealogią mogą świadczyć ostatnie publikacje odnoszące się do życia warstwy chłopskiej: A. Leszczyński, *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020, czy J. Kuciel-Frydryszak, *Chłopki opowieść o naszych babkach*, Warszawa 2023.

osobistych zainteresowań autora, który, zgodnie ze swymi pasjami, kontynuuje badania dotyczące dziejów Lubelszczyzny w zakresie demografii. Idąc śladem wybitnych poprzedników, m.in. Janiny Gawrysiakowej³ czy nieżyjącego już księdza Bolesława Kumora⁴ zgłębia ten aspekt przeszłości, wyniki publikując w pracach o różnym charakterze⁵. Całościowe ujęcie tematu przysparzało autorowi dużych trudności, o czym napisał we wstępie i pierwszych dwóch rozdziałach pracy. Samo zgromadzenie materiału źródłowego, było długotrwałe. W sumie zdigitalizowano i opracowano ponad 2.500.000 metryk (309.163 metryki ślubów, 1.382.523 metryki chrztów i 820.669 metryk zgonów) z obszaru którego ramy stanowiły granice powiatu lubelskiego z około 1564 roku. Ówczesne województwo lubelskie było podzielone na powiaty: urzędowski i lubelski oraz ziemię łukowską. Kluczowe więc stało się określenie granic badanego powiatu. W przypadku granic północnych, zachodnich i wschodnich ich przebieg został dokładnie udokumentowany. Stanowiły go rzeki: Tyśmienica, Wieprz, Piwonia, Bukowa oraz wzniesienia Roztocze Zachodniego. Problemem okazała się granica z powiatem urzędowskim którą autor przyjął za Stefanem Wojciechowskim ale jednocześnie uznał za wymagającą dalszych badań. Taka ilość danych wymagała odpowiedniego zaplanowania sposobu przechowywania i obróbki informacji. Pracy nie ułatwiały także wcześniejsze próby przedstawienia problematyki dotyczącej demografii lubelskiej. Okazało się bowiem, że dokonania poprzedników były co najmniej niedokładne, a zastosowane metody niewłaściwe w relacji do osiągniętych wyników⁶.

W tej sytuacji, Piotr Rachwał, korzystając z wzorców zachodnich, obliczył modele demograficzne dla okresu ponad trzystuletniej historii Lubelszczyzny uwzględniając stan i strukturę ludności, współczynnik przyrostu naturalnego, współczynnik reprodukcji brutto i netto, współczynnik płodności oraz oczekiwaną długość trwania życia w momencie narodzin dla parafii: Dys i Krasienin, Końskowola oraz

³ Bolesław Kumor (1925–2002) – absolwent Instytutu Teologicznego i Seminarium w Tarnowie oraz KUL. Swoją działalność naukową związał na stałe z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim, m.in.: jako wieloletni wykładowca historii Kościoła czy kierownik Instytutu Historii Kościoła. Był też członkiem Komitetu Nauk Demograficznych i Komitetu Nauk Historycznych PAN. Autor m.in.: ośmiotomowej *Historii Kościoła*, Lublin 1972–1994, czy *Granice metropolii i diecezji polskich 968–1939*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1969, t. 18, s. 289–352. Zob. https://www.bu.kul.pl/art_11324.html (dostęp: 16.03.2024).

⁴ Janina Gawrysiak (1939–) – absolwentka KUL, wieloletnia pracowniczka Katedry Historii Średniowiecznej i Nauk Pomocniczych Historii oraz kierowniczka Archiwum Uniwersyteckiego KUL. Autorka wielu publikacji, m.in.: *Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku w świetle rejestracji ruchu naturalnego*, Lublin 1992, czy *Kolonizacja niemiecka w Lubelskiem w XIX wieku w świetle rejestracji ruchu naturalnego*, „Roczniki Humanistyczne”, 1987, t. 35, s. 323–332.

⁵ Inne prace o podłożu demograficznym, etnicznym, a także wynikające z badań nad metryką kościelną oraz epidemią to, m.in. artykuł P. Rachwał, *Epidemia cholery w województwie lubelskim w 1831 r.*, [w:] *Powstanie listopadowe na Lubelszczyźnie. Wydarzenia, ludzie, źródła*, red. A. Barańska, J. Skarbak, Oświęcim 2013 oraz P. Rachwał, *Unicy na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawczo-demograficzne*, Lublin 2017.

⁶ Autor przytoczył wyniki pracy J. Gawrysiakowej i Z. Sułowskiego, którzy przeanalizowali *Wykaz statystyczny o ruchu ludności w parafiach dzisiejszych guberni lubelskiej od najdawniejszych czasów do 1901 r.* autorstwa Henryka Wiercieńskiego. Wykaz ten był uważany przez długi czas za bardzo dobre źródło do badań statystycznych. J. Gawrysiakowa i Z. Sułowski ustalili jednak, że Wiercieński w części badanych ksiąg odczytał źle zapisane dane, zawyżał liczbę ślubów dodając do nich dane dotyczące zapowiedzi, czy wliczał zapisy dotyczące ludności żydowskiej do ludności katolickiej.

św. Michała Archanioła i św. Pawła w Lublinie⁷. Wyniki z poszczególnych lat uzupełniał i konfrontował z informacjami uzyskanymi z innych źródeł: epidemiologicznymi⁸, gospodarczymi (księgi miejskie), społecznymi i religijnymi (Spis ludności diecezji krakowskiej z r. 1787⁹ czy akt wizytacji parafii). Przykładem jest pogłębiona analiza funkcjonowania przymusu parafialnego (s. 114–125) jak też porównywanie okresów regresu społecznego z występującymi często kataklizmami i zarazami (s. 141–149).

Pewne *novum* stanowi wyliczenie i podanie przyczyn sezonowości występowania określonych zdarzeń demograficznych dla tak dużego obszaru i długiego okresu (badania objęły całego powiatu lubelskiego z lat 1582–1900, łącznie 61 parafii). Analiza miesięczna wykonana na podstawie wskaźników źródłowych dała miarodajny obraz rozłożenia w skali roku poszczególnych ślubów, chrztów i zgonów (s. 166, 175, 209, 212, 217–220, 268–277). Wyliczenia te pokrywają się z obowiązującymi dawniej zwyczajami i nakazami religijnymi. Wykresy pozwalają na określenie rozłożenia poziomu płodności, urodzeń czy zawierania małżeństw (s. 184–188, 241–245). Dla okresu ponad 300 lat pozwala to na wyznaczenie konkretnych cykli. Jest to szczególnie ważne dla parafii, z których nieudało się pozyskać danych na skutek ich zniszczenia lub zaginięcia. Oprócz trzech rozdziałów poświęconych „klasycznym” obszarom demograficznym, autor przeznaczył jeden na szeroką analizę przemian statystycznych Lubelszczyzny w świetle projekcji odwrotnej. Oprócz wyjaśnienia funkcjonowania tej metody i jej zastosowań, przedstawił przykłady jej użycia na podstawie danych z wybranych parafii. W tej części pracy uwidacznia się próba przeszczepienia na grunt polski, zachodnioeuropejskich i amerykańskich metod badawczych demografii, wciąż mało popularnych w naszym kraju.

Imponująca jest ilość przygotowanych tabel i wykresów. Aby zachować rzetelność prowadzonych działań, parafie zostały pogrupowane według stanu zachowania metryk. Braki w zachowaniu rocznej ciągłości zapisów we wszystkich trzech rodzajach źródeł (metrykach chrztów, małżeństw i zgonów) uniemożliwiły przedstawienie wiarygodnych wyników liczby ludności z tych okresów. Dodatkowo jeśli nie występowały inne źródła demograficzne np., zapisy kronikarskie o liczbie mieszkańców czy księgi podatkowe, stan odtworzenia demografii okazywał się niemożliwy i wykluczał daną parafię z dalszych badań. Określona ciągłość czasowa decydowała o przydziale konkretnych ośrodków do wybranych grup. Okresy dłuższe niż 5 lat, w których źródła nie zachowały się zostały pominięte. Autor wyznaczał najczęściej cztery klastry dające obraz wybranej, konkretnej epoki. W części zasadniczej tekstu, wyniki badań przedstawił w 46 tabelach oraz 53 wykresach. Całość uzupełniają aneksy, zajmujące łącznie 830 stron.

⁷ Spisywanie najstarszych zachowanych metryk kościelnych dla obszaru Lubelszczyzny rozpoczęto w 1582 r. Zły stan zachowania oraz niekompletność materiałów utrudniły autorowi skuteczne przebadanie tych metrykaliów. W większości ośrodków księgi metrykalne przetrwały w całkowitej lub dużej ciągłości od połowy XVIII w., lub od początków XIX.

⁸ J. Gawrysiak, „Cholera morbus” w 1831 roku w województwie lubelskim (w świetle rejestracji metrykalnej), [w:] *Państwo, Kościół, Niepodległość*, red. J. Skarbek, J. Ziółek, Lublin 1986, s. 309–322.

⁹ J. Kleczyński, *Spis ludności diecezji krakowskiej z roku 1787*, „Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności”, 1894, t. 7, s. 269–478.

Licząca 37 stron bibliografia zawiera bogaty katalog źródeł rękopiśmiennych, drukowanych i opracowań. Autor czerpał z licznych prac dotyczących demografii katolickiej, żydowskiej i protestanckiej, lubelskiej jak i analizujących zagadnienia z całej Polski i Europy (w szczególności badania nad społecznością w Anglii). Da się wyróżnić kilku autorów których publikacje wywarły szczególnie wpływ na efekt końcowy: Stanisław Borowski – badacz dziejów i demografii Wielkopolski: 8 cytowanych prac, Janina Gawrysiak – badaczka demografii na Lubelszczyźnie: 8 cytowanych prac, Mieczysław Kędalski – demografia Wielkopolski i Śląska: 5 cytowanych prac, Cezary Kukło – publikacje o charakterze ogólnym: 13 cytowanych prac, Bolesław Kumor – badacz historii Kościoła: 13 cytowanych prac, Ronald Lee – twórca metody badań statystycznych projekcji odwróconej: 5 cytowanych prac, Stanisław Litak – historyk Kościoła, geograf historyczny: 5 cytowanych prac, Robert McCaa – demograf historyczny: 5 cytowanych prac, Zygmunt Sułowski – historyk średniowiecza, demograf: 8 cytowanych prac. Nie trzeba przypominać, iż większość przywołanych historyków, należała lub należy do grona najwybitniejszych specjalistów w dziedzinie demografii i badań nad społeczeństwem, przez co odniesienia do nich podnoszą tylko wartość merytoryczną pracy.

Praca przedstawia dużą wartość dla badaczy zajmujących się demografią. Jest świetnym przykładem wykorzystania najnowszych kierunków rozwoju tej dyscypliny na Zachodzie i implementacji ich na grunt nauki polskiej. Powinna ona znaleźć także uznanie w oczach historyków zajmujących się historią Lubelszczyzny zwłaszcza pod kątem przemian ludnościowych na tym terenie oraz informacji o parafiach z tego regionu (wykaz ksiąg metrykalnych i autorów poszczególnych metryk – często rozumianych jako proboszczów lub wikarych). Jest ona interesująca także dla badaczy zajmujących się historią Kościoła. Zawiera bowiem analizę duchowieństwa pracującego na Lubelszczyźnie w badanym okresie, porusza zagadnienia przymusu parafialnego i opłat za udzielanie sakramentów świętych, tzw. *iura stolae*.

W świetle skali badań praca Piotra Rachwała ma charakter wyjątkowy. Skupia się ona na problemie demografii nie tylko konkretnej parafii czy miasta, lecz prezentuje obraz całego regionu historycznego jakim jest powiat lubelski. Ogrom pracy wykonanej przez autora jest naprawdę imponujący. Publikacje dotyczące mniejszych obszarów przykładowo pojedynczych miast lub parafii (np.: Gdańska¹⁰, Warszawy¹¹, Poznania¹² czy Krakowa¹³) przedstawiają określony obraz demograficzny Polski. Praca związana z większym obszarem jest próbą przeniesienia trendów zachodnich na grunt polski i zaszczepienia ich tutaj na stałe. Wraz z rozwojem nauki, skupianie się tylko na konkretnych wycinkach społeczeństwa jest wysoce nieprecyzyjne. Miejmy nadzieję, że w najbliższym czasie, znajdzie się badacz lub grupa, mających ambicję zająć się innymi regionami Polski. Pomimo iż analiza ruchu ludnościowego z dużych obszarów jest pracochłonna i często jej efekty ograniczają się do dodania dwóch cyfr w rubryce, to jednak skutki takiego działania

¹⁰ J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, Gdańsk 1995.

¹¹ C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.

¹² K. Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992.

¹³ B. Ogórek, *Niezatarte piętno. Wpływ I Wojny Światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018.

pozwolą na świetne uzupełnienie stanu wiedzy z innych dziedzin nauki oraz pozwolą na określenie zróżnicowania regionów Polski w konkretnym czasookresie..

Jan Gagacki

Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
gagacki.jan1@gmail.com

Bibliografia

OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE

- Baszanowski J., *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846*, Gdańsk 1995.
Kuciel-Frydryszak J., *Chłopki opowieść o naszych babkach*, Warszawa 2023.
Kukło C., *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.
Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 1–8, Lublin 1972–1994.
Leszczyński A., *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020.
Makowski K., *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992. Ogórek B., *Niezatarte piętno. Wpływ I Wojny Światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018.
Rachwał P., *Unici na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawczo-demograficzne*, Lublin 2017.

ARTYKUŁY NAUKOWE

- Bród D., Rachwał P., Strzelecki P., *Projekcja odwrócona (inverse projection) jako narzędzie wspomagające poznanie przeszłości demograficznej*, „Przeszłość demograficzna Polski”, 2016, t. 38, nr 4, s. 89–118.
Gawrysiak J., „Cholera morbus” w 1831 roku w województwie lubelskim (w świetle rejestracji metrykalnej), [w:] *Państwo, Kościół, Niepodległość*, red. J. Skarbek, J. Ziółek, Lublin 1986, s. 309–322.
Gawrysiak J., *Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku w świetle rejestracji ruchu naturalnego*, Lublin 1992.
Gawrysiak J., *Kolonizacja niemiecka w Lubelskiem w XIX wieku w świetle rejestracji ruchu naturalnego*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 35, 1987, s. 323–332.
Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich 968–1939*, „Archiwa, biblioteki i muzea kościelne”, 1969, t. 18, s. 289–352.
Rachwał P., *Epidemia cholery w województwie lubelskim w 1831 r.*, [w:] *Powstanie listopadowe na Lubelszczyźnie. Wydarzenia, ludzie, źródła*, red. A. Barańska, J. Skarbek, Oświęcim 2013, s. 153–175.

NETOGRAFIA

- Źródła internetowe
https://www.bu.kul.pl/art_11324.html (dostęp: 16 III 2024).